

Darko Tomašević¹

NOVAC I ODNOS PREMA BOGATSTVU U SVETOM PISMU

MONEY AND THE STAND TOWARD WEALTH IN THE SCRIPTURE

Abstract

People have always used some form of “money”. Barter, mostly with cattle and possessions, was the common form of exchange in early society and later, precious materials started to be used. At its inception money did not have a specific form. Shape and texture were not important: what mattered was weight. During the seventh century BC, the first coins started to be minted as a practical unit of exchange and because they were so convenient the use of minted coins spread throughout the world. Coins were minted under the aegis of political rulers, mostly in major cities. Coins bore different motifs, and later the names of important people. Minted coins first began to be used in Palestine in the sixth century BC, and the most widely used unit was the “shekel”. The Bible is full of direct and indirect references to money. Money was used to buy land and to pay taxes for the Temple in Jerusalem. In addition to its positive function, the potentially negative effects of money were recognized and, for example, there are passages where prophets warn against cheating during the weighing of coins. The New Testament also speaks about money, referring specifically to Roman, Greek and Jewish currency. Coins cited in the New Testament are the drachma, the double drachma, the stater, the lepton, the denarius, the as, and the quadrans. In his teaching, Jesus often refers to money and wealth. Jesus does not condemn the use of money, as a means of trade and of paying tax, but he warns against the dangers of wealth, and against the tendency to abuse or adopt an inappropriate attitude toward money. In the Old Testament there are two different views of wealth. On the one hand, it may be seen as a blessing from God; on the other hand, material wealth can exercise an attraction that draws a person away from God. As well as warning of the dangers of wealth, prophets in the Old Testament stress the need to look after and protect the poor. The rich are encouraged to help the poor. There is an understanding that wealth itself does not lead to happiness but can be a moral dead end. The New Testament focuses on the Kingdom of God: this, not material wealth, must be at the centre of life. The material must be placed at a lower level than the spiritual. Rather than simply criticizing wealth, Jesus highlights a positive approach to poverty. Wealth should be shared with those in need and the rich should not humiliate the poor.

Key words: *barter, biblical money, Bible, Jesus and money, Bible and wealth.*

¹ Doc. dr. Darko Tomašević, Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu

Sažetak

Ljudi su od samih svojih početaka koristili „novac“. U početku je to bila robna razmjena, najčešće razmjena stoke i dobara, a kasnije se su se počeli koristiti plemeniti materijali kao sredstvo razmjene. Novac u početku nije imao određeni i zadani oblik, nego je važnija bila težina. Negdje u 7. stoljeću prije Krista, počinje se s kovanjem novca, najvjerojatnije iz praktičnih razloga. Zbog svoje praktičnosti proširio se po cijelom poznatom svijetu. Novce su kovali vladari u većim gradovima i na njima su bili razni motivi; a kasnije su ispisivana i imena važnih osoba. Novci se u Palestini počinju kovati u 6. stoljeću prije Krista, a najčešći kovani novac se zvao šekel. Sveto pismo obiluje mjestima gdje se bilo izravno, bilo neizravno govori o novcu. Novcem se kupovala zemlja, uzdržavao jeruzalemski hram. Uz pozitivnu primjenu novca, bilo je i negativnosti, te su proroci često upozoravali da se kod vaganja ne vara. Novi zavjet također govori o novcu te spominje rimski, grčki i židovski novac. Izričito spominje drahmu, dvodrahmu, stater, lepton, denar, as te kvadrant. Isus se često u svojem naučavanju referirao na novac i bogatstvo. Novcem se trgovalo, ali i plaćali porezi. Isus nije protiv novca, ali je upozoravao na opasnost bogatstva, na opasnost zlouporabe novca i pogrešan odnos prema novcu. Stari zavjet je na bogatstvo gledao različito. S jedne strane bogatstvo smatra Božjim darom, a s druge strane govori o opasnosti materijalnih dobara koja vrlo često udaljavaju čovjeka od Boga. Uz kritiku bogatstva, prorocima Starog zavjeta je još više stalo do brige i zaštite siromašnih. Stoga potiču bogate da pomažu siromašnim. Bogatstvo nije to koje usrećuje nego vodi u moralnu stranputicu. Novi zavjet u prvi plan stavlja kraljevstvo Božje – ono mora biti u središtu, a ne materijalna dobra. Materijalno mora biti na puno nižoj razini nego li duhovno. Isus je manje kritizirao bogatstvo a više isticao pozitivni pristup prema siromaštvu. Bogatstvo treba dijeliti sa potrebnima i bogataš ne smije ponižavati siromašne.

Ključne riječi: robna razmjena, biblijski novac, Sveto pismo, Isus i novac, Biblija i bogatstvo.

1. Početni oblici trgovine

Govoreći o novcu u Starom zavjetu, treba reći da se radi o anakronizmu. Naime, Sveto pismo Starog zavjeta u svojim počecima ne govori o novcu ili kovanicama u današnjem smislu, kad se koristi bilo papirnati novac, bilo kovanice. Stari zavjet prije svega govori o onome čime se mjerila vrijednost dobara, a to su prije svega plemeniti metali. U početku se ti plemeniti metali nisu kovali, niti su bili vagani, tj. nije određivana vrijednost određene robe točnom težinom plemenitog metala. To jest, nije bilo standardne veličine i standardne težine koja je korištena kod robne razmjene.

Dakle novac, posebno kovani novac, nije bio u uporabi od najranijih vremena među biblijskim ljudima. U početku se, umjesto novca, koristila robna razmjena. Tako je bilo u vrijeme patrijarha, kao i u vrijeme Izraelskog i Judejskog kraljevstva. O ovome svjedoči recimo 1 Kr 5,24-25 kad se ističe koliko je Salomon platio Hiramu za libanonsku cedrovinu: „Hiram je davao Salomonu drva cedrova i čempresova koliko je htio, a Salomon je davao Hiramu dvadeset tisuća kora pšenice za hranu ljudstvu, i dvadeset tisuća kora ulja od tiještenih maslina“. Što je pojedinac imao više posjeda, smatran je bogatijim (Post 13,2: „Abram je bio veoma bogat stokom, srebrom i zlatom“; Job 1,3: „Imao je sedam tisuća ovaca, tri tisuće deva, pet stotina jarmova goveda, pet stotina magarica i veoma mnogo služinčadi.

Čovjek taj bijaše najugledniji među svim istočnjacima“). Robnom razmjenom su se često plaćali i porezi, tj. porez se plaćao u žitu, ulju, vinu, ovcima, stoci (vidi 1 Sam 8,15 i Ez 45,13-16).

Smatra se da je prijelaz s robne razmjene na novac došao i iz praktičnih razloga. Plaćanje robnom razmjenom nije bilo jednostavno. Posebno kad se robna razmjena vršila s udaljenim mjestima. U tom slučaju je trebalo životinje i namirnice nositi do udaljenih krajeva. Novac je naime, zbog svojih funkcija olakšavao razmjenu te se sve više i više koristio. To jest, lakše je bilo nositi novac u vreći, nego li razmjenjivati, recimo, krdo ovaca.² A isto tako, novčana razmjena je bila puno točnija i mjerodavnija (mijenjati krave za ovce ili neku sitniju vrstu stoke nije baš najvjerodostojnije). Ujedno je bilo teško odrediti vrijednost jedne robe prema drugoj. Već je rečeno da su se i porezi plaćali u robi. U tom slučaju je posebno problematično bilo povećanje poreza. Ako je porez bio, recimo deseta šekela (recimo vrijednost dvije ovce), kod povećanja poreza za 20% trebalo je dati dvije i pol ovce, što je predstavljalo problem. Stoga je plaćanje u kovanom novcu bilo puno zgodnije.

Čini se da su tijekom povijesti različite vrste robe imale ulogu novca. Najpoznatije su bile: stoka,³ sol⁴, školjke (u Africi), kamenje (u Polineziji), krzno, cigarete. Plemeniti metali, koji su od najranijih vremena bili cijenjeni polako su se počeli koristiti, prvo kao sredstvo razmjene, a kasnije i kao kovine od kojih se pravio novac. Ipak treba reći da su u početku plemeniti metali prije svega služili za izradu nakita, poput narukvica, prstenja i drugih predmeta. Međutim, među plemenitim metalima, postupno su tri kovine preuzimale primat u robnoj razmjeni, a to su zlato, srebro i bakar. Čini se ipak da je srebro bila kovina koja se najčešće upotrebljavala u robnoj razmjeni, budući da se za riječ „novac“ koristila hebrejska riječ „kesef“ kojoj je temeljno značenje „srebro“. Isti slučaj je i sa babilonskom riječju „kasp“ i feničkom „ksp“.⁵ Srebro je bilo puno dostupnije nego li zlato koje su Izraelci morali uvoziti iz drugih zemalja.⁶ Srebra je bilo dosta u Maloj Aziji i Perziji, i vjerojatno se u tim krajevima ono prvo počelo i taliti.

U početku su te plemenite kovine bile izlijevane u kolutove ili šipke i kod razmjene su vagane⁷ a tek su se kasnije počele lijevati kovanice, kakve ih danas poznajemo.

² Kad se govori o robnoj razmjeni, lakše je bilo voditi živinče, nego li nositi žito. Tako da je stoka vjerojatno služila kao prvo sredstvo razmjene – to jest, kao novac. Moguće je stoga da je prvi „novac“ bila stoka, živinče, obično vol, ovca, ili koza. Omjer razmjene je bio: 1 vol = 10 ovaca. Poslije se vjerojatno umjesto stoke koristilo samo njihovo krzno ili koža. Podsjećanje na to, može se vidjeti u činjenici da novci mnogih naroda imaju naslikane životinje. Usp.: Mato BABIĆ, „Novac u Bibliji“, Ivan KOPREK (ur.), *Religije i novac: Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 11. prosinca 2004.* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 2005.), 109.

³ Dokaz da se stoka koristila kao sredstvo robne razmjene, tj. kao neka vrsta novca pokazuje i latinska riječ za novac, a to je *pecunia* (*pecus* = stoka); kao i hebrejska riječ *miqnê* koja isto tako znači stoka. Vidi: H. HAMBURGER, „Money“, *The Interpreter's Dictionary of the Bible: An Illustrated Encyclopedia*, Georg Arthur BUTTRICK i dr. (ur.) (Nashville: Abingdon Press, 1962.), 423.

⁴ Rimskim vojnicima je plaća davana u soli, i zvala se *salarium* (latinski *sal* = sol). Otuda potječe i francuska, engleska i talijanska riječ *salarie*, *salary*, *salario*. Vidi: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 109.

⁵ I mnogi drugi narodi su za riječ novac koristili riječ srebro ili obrnuto (kao npr. *argentum* u latinskom jeziku ili *argent* u francuskom jeziku). Usp.: Pavle BOROVIĆ, *Biblijski priručnik arheoloških, zemljopisnih i povjesnih pojmova*, sv. 2 (Beograd: Preporod; Zagreb: Znaci vremena; Novi Sad: Dobra Vest, 1991.), 630; Ludwig KOEHLER – Walter BAUMGARTNER, *A Bilingual Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament: English and German* (Leiden: Brill, 1998.), 448.

⁶ Sličan problem je imao i Egipat, koji nije imao svojeg zlata, nego je zlato dobivao kao ratni plijen, ili od podaničkih zemalja u Aziji i Africi. I imao ga je dosta. Stoga ne čudi što je Egipat za novac koristio zlato, a manje srebro. Vidi: John W. BETLYON, „Coinage“, *The Anchor Bible Dictionary*, sv. 1. David Noel FREEDMAN (ur.) (New York: Doubleday, 1992.), 1078.

⁷ Da bi se izbjeglo nošenje vaga i utvrđivanje kakvoće materijala, počelo je kovanje novca, koji je na sebi imao oznaku težine i čistoće. Težinu i čistoću je jamčio vladar koji je najčešće kontrolirao kovanje. To je jedan od razloga što je na kovanicama često bio i lik vladara. Usp.: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 113.

Čini se da u početku nije bilo određeno kakvog oblika biblijski novac mora biti. Bila je puno važnija težina, nego li oblik. Na to ukazuje i činjenica da hebrejska riječ „šakal“ (iz čijeg korijena dolazi i riječ za hebrejski novac „šekel“) znači „izmjeriti“; a isto značenje ima i akademski izraz „šakalu“.⁸ „Šekel“ i „talent“ koje spominje Stari zavjet, kao i većina grčkog kovanog novca, nisu dakle u početku bili kovani novci, nego utezi kojim se mjerila težina dotičnih metala.⁹ Temeljna jedinica za težinu u Starom zavjetu bila je „šekel“ koji nije bio samo jedinica za težinu, nego i jedinica vrijednosti novca.¹⁰ Drugi važan naziv za novac je već spomenuti talent (*talanton* = vaga).¹¹ Novac se, dakle, u početku vagao. Čini se da su babilonski standardi težine vrijedili na većem dijelu Dalekog Istoka.¹² Tako da je jedan srebreni šekel težio 8,5 grama. Ujedno je 1 talent vrijedio 60 mina ili 3,600 šekela.¹³ Ovo je vrijedilo sve do helenističkog razdoblja.

Zbog svog oblika ali i težine, novac se nosio u kesama, što potvrđuje 2 Kr 5,23: „Naaman reče: 'Uzmi, molim te, dva talenta!' I navaljivaše da uzme. I zaveza dva talenta srebra u dvije kese, i dvoje haljine, i predade ih dvojici svojih momaka da ih nose pred njim“; ali se pohranjivao i u riznicama, pretečama današnjih banaka. O tome 2 Kr 12,19 kaže: „Joaš, judejski kralj, uze sve posvećene darove koje su posvetili judejski kraljevi, njegovi oci: Jošafat, Joram i Ahazja, sve što je sam prikazao i sve zlato koje se našlo u riznicima Doma Jahvina i kraljevskog dvora. Sve to poslao Hazaelu, aramejskom kralju, i tako se ovaj udalji od Jeruzalema“. Budući da nije bilo standardne mjere ni težine određene kovine, vrijednost se određivala mjerenjem težine, za što su se koristile tezulje. Kad su biblijski ljudi počeli kovati novac, prestala je potreba vaganja kovine.

1.1. Početak kovanja novaca

Točni početci kovanja novca nisu poznati. Čini se da je kovani novac uveden u uporabu u 7. stoljeću prije Krista i to u Grčkoj ili zapadnom Maloj Aziji, što preuzimaju i

⁸ Usp.: P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 630, kao i rječnike hebrejskog biblijskog jezika, L. KOEHLER – W. BAUMGARTNER, *Bilingual Dictionary*, 1008; *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Francis BROWN – S. R. DRIVER – Charles A. BRIGGS (ur.) (Oxford: Clarendon Press, 1976.), 1053.

⁹ Vidi: *Enciklopedija Biblije* (Zagreb: Duhovna stvarnost, 1980.), 245; John L. MCKENZIE, *Dictionary of the Bible* (Milwaukee: The Bruce Publishing Company, 1965.), 583. Riječ „šekel“ znači „brojati“ ili „vagati“. U Hamurabijevo doba 1 šekel plus posuda ječma bila je mjesečna plaća najamnog radnika. Vidi: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 111. Šekel je težio otprilike 11,5 grama, dok je vrijednost jednog srebrenog šekela bila tolika da se za njega moglo kupiti 2,7 kilograma vune. Pavle Borović donosi još primjera. Tako ističe da se za 2 srebrena šekela mogla kupiti ovca ili koza; za 20tak šekela jedan bik; za 30 šekela jedan magrac; za 50tak šekela jedan muški rob. Za šekel se tako moglo dobiti četiri grčke drahme, ili četiri rimska dinara. Vidi: P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 633-634.

¹⁰ Vidi: *Biblijski leksikon* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996.), 213.

¹¹ O podrijetlu ove riječi ima više teorija. Jedna teorija kaže da je riječ „talent“ označavao težinu metala koju čovjek može lako nositi, a imala je vrijednost jednog vola. Budući da su se volovi u različitim zemljama razlikovali po težini i kvaliteti, tako se i „talent“ razlikovao od zemlje do zemlje. Dakle, „talent“ je bio komad metala koji je vrijedio jedan vol. Tako, M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 111.

¹² Vidi: John W. BETLYON, „Money“, *Harper's Bible Dictionary*. Paul J. ACHTEMEIER (ur.) (San Francisco: Harper & Row, 1985.), 647. O novcu općenito, vidi također natuknicu „novac“ kod Radomir RAKIĆ, *Biblijska enciklopedija*, sv. 2 (Foča: Duhovna akademija Sv. Vasilija Ostroškog; Beograd: Reprograf, 2004.), 135-138.

¹³ Vrijednost jednog talenta je \$27.540,00. Vidi: *Catholic Biblical Encyclopedia: Old Testament*, John E. STEINMUELLER (ur.), (New York: Joseph F. Wagner, 1959.), 722. Sva vrijednost biblijskog novca pretočena u američke dolare, u ovom radu, bazirana je na vrijednosti zlata, kako je ono bilo pedesetih godina 20. stoljeća. Tj. cijena 30 grama zlata je tada bila \$35.

Perzijanci u 6. stoljeću.¹⁴ Prvi novci nisu bili poput današnjih kovanica, nego se radilo prije svega o komadićima kovine na kojima je bio utisnut pečat. Često su ovi komadi kovine dobivali ime prema težini koju su predstavljali.¹⁵ U početku ovi komadi kovine nisu imali nikakvih natpisa, i nisu bili u širokoj uporabi. Ove „novce“ su vrlo brzo prihvatili Perzijanci koji su od 6. stoljeća vladali Malom Azijom.

Široka uporaba korištenja kovanog novca počela je sa Darijem Velikim, iako je trebalo još netko vrijeme da susjedi Grka započnu sa proširenijim korištenjem kovanog novca. Darije je bio jedan od najranijih osoba koji je odredio koju veličinu i težinu kovani novac mora imati.¹⁶ Kovani novac je uvelike pomagao kod trgovine, a ujedno je olakšavao plaćanje poreza, plaće vojnicima, plaćanje javnih poslova, uzdržavanje hramova. U početku su vlasti bile primarni korisnici i razdjelitelji novca, a kasnije su se njime koristio sve veći broj ljudi.¹⁷ Zanimljivo je da Egipćani nisu bili tako brzi u prihvaćanju kovanog novca.¹⁸

Na ranim kovanim novcima se mogu pronaći razni motivi. Od vladara koji je u lovu, do galija, kralja s bojnim kolima, zatim božice Atene, sove i drugih životinja (poput lavova i konja). Natpisi na kovanom novcu počinju se pisati tek u 5. stoljeću pr. Kr., i to prvo kao kratice, a kasnije i kao cjelovita imena. Natpisi su prvo donosili imena kraljeva.

Babilonci, Perzijanci, Feničani, Grci – svi su oni imali različite standarde za težinu novca, što je otežavalo trgovinu. Za vrijeme Aleksandra Velikog, u 4. i 5. stoljeću došlo je do standardizacije težine kovanog novca koji se koristio od Indije do Grčke.

1.1.1. Kovani novac u Bibliji

Točni početci kovanja novca, koji bi se koristio za plaćanje u Bibliji, nisu poznati. Kao što nisu poznati ni najraniji standardi težine i oblika kovanog novca. Biblija jednostavno govori samo o srebrenjacima ili srebrenim šekelima.¹⁹ Ali koliko su oni bili teški, to se sa sigurnošću ne može reći.

Kovani novac, osim neznatnih izuzetaka, nije pronađen u Palestini prije 6. stoljeća pr. Kr. To jest, arheološki dokazi pokazuju da se metalni novac nije koristio u Izraelu u razdoblju od 1200.-587. godine prije Krista. Za razliku od kovanog novca, u razdoblju između 1200.-587. pr. Kr. pronađeno je relativno dosta nakita, oružja, štitova. Bez sumnje, svaki plemeniti

¹⁴ Kovanje novca pronađeno je između 650. i 500. prije Krista u Lidiji, što potvrđuje i Herodot. A podrijetlo kovanja novca može se tražiti i kod Sumera. Usp.: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 113; P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 630.

¹⁵ Težina šekela je bila oko 11,4 grama; težina jedne mne je oko 500 grama (oko 50 šekela); a težina jednog talenta je bila oko 30 kilograma (oko 60 mni). Usp.: *Enciklopedija Biblije*, 246.

¹⁶ Kako je Darije I. (ili kako ga obično nazivaju Darije Veliki) odredio standardizaciju tj. koje veličine, ali i težine kovani novac mora biti, to je vjerojatno i razlog što se njegov kovani novac zvao *darik* (kojeg spominje i Biblija u 1 Ljet 29,7; Ezr 8,27). Darik je bio zlatni kovani novac koji se koristio u Perzijskom kraljevstvu i bio je vrlo velike kvalitete, sa čistoćom od 95.83%. Uveden je u doba vladavine Darija Velikog između 522. i 486. pr. Kr., a prestao se koristiti nakon Aleksandrove invazije 330. pr. Kr. Uz ovaj zlatni kovani novac, kojeg je kovao vladar, u Perziji je u uporabi bio i srebreni novac koji se kovale lokalne vlasti, a zvao se *sigloi*. Jedan zlatni *darik* je vrijedio kao i 20 srebrenih *sigloia*. Stari Grci su smatrali kako je naziv „darik“ izvedenica od imena perzijskog kralja Darija Velikog, no vjerojatnije se radi o izvedenici perzijske riječi „zarig“ što znači zlato. Usp.: „darik“, <http://hr.wikipedia.org/wiki/Darik> (1. 10. 2012.).

¹⁷ Vidi: John W. BETLYON, „Money“, 647.

¹⁸ Vidi: John W. BETLYON, „Coinage“, 1082.

¹⁹ Biblija dakle govori o srebrenjacima, tj. novcu koji se kovao iz srebra. O kovanom zlatnom novcu se jako rijetko govori. Razlog je mogao biti nedostatak zlata. Očito je kovina srebra bila puno dostupnija nego li kovina zlata. Uz srebreni kovani novac Biblija spominje i bakar, koji se najviše koristio za pravljenje nakita ili oružja. Bakar se miješao sa mjeđu i dobivalo se srebro. Filistejci (oko 1200. prije Krista) počinju više koristiti željezo nego li barak u pravljenju raznih pomagala za život. Inače je željezo u početku taljeno u Egiptu, ali se od 1200. pr. Kr. njegova uporaba počela širiti i na ostale predjele Istoka.

metal je imao novčanu vrijednost; tako da su naušnice, ukrasi i ostali nakiti služili kao neka vrsta novca, budući da je nakit bilo lako nositi i trgovati s njim.

Prije nego li se novac počeo kovati, biblijski ljudi su svoje obveze, ali i dobrovoljne priloge, prema hramu izmirivali tako da su donosili plemenite metale, koji su onda topljeni u šipke, koje su se koristile kao novac kojim su isplaćivani radnici (vidi 2 Kr 12,5-6).

Vjerojatno se kovani novac počeo koristiti u Siro-Palestini u vrijeme perzijskog utjecaja, tj. nakon 539. godine prije Krista kad su Perzijanci porazili Babilonce. U isto vrijeme su i doticaji sa grčkim kovanim novcem postali sve učestaliji. Najlogičnije je smatrati da nije prošlo puno vremena od kad se novac počeo kovati na teritoriju Izraela. Ipak, čini se da su izraelske vlasti dobile dopuštenje od Perzijanaca da kuju svoj novac tek krajem 4. stoljeća, i čak je moguće da je taj novac iskovan u Jeruzalemu ili okolici Jeruzalema. Na tom novcu je pisalo „yehud“. Većina „yehud“ kovanica je bila brončana, i iskovana je između 360. i 332. godine pr. Kr. Kovanice se prikazivale palmine grane, ljiljane, sokole. Na pojedinim novcima su bila ispisana imena velikih svećenika ili upravitelja (npr. *yehizqiyyah*, zatim *yohanan*),²⁰ što nije uobičajeno za židovstvo.

Izgleda da se nakon 332./331. godine pr. Kr. nije kovao novac u Palestini, osim u službenim kovačnicama Aleksandra Velikog u Akri i Tiru. Razlog tome su pobune u kojima su Židovi sudjelovali protiv Perzijanaca, nakon čega im je zabranjeno kovati novce u svojim kovačnicama. Tako je ostalo sve do Makabejskog ustanka 168. godine pr. Kr. koji ponovno počinju kovati novac u Jeruzalemu. Radilo se o brončanom kovanom novcu na kojem je bio cvijet, sidro, rog izobilja, zvijezda, menora, te imena vladara (npr. Jonatan) ili ime velikog svećenika. Novac iz makabejskog vremena se koristio i za plaćanje hramskog poreza, kao i u svakodnevnoj trgovini.

Došavši na vlast, Herod Veliki je također dao kovati novac. On je kovao novac prema rimskih standardima, na kojima se nalazio natpis na grčkom „herodou basileos“ = pripada Herodu kralju. Dakle, Herod napušta dotadašnju praksu da na novcu bude hebrejski naziv, tj. hebrejska slova, nego piše grčkim slovima. On je počeo i s praksom datiranja kovanog novca, kojeg je kovao u Jeruzalemu i Tiberijadi. Na novcu daje iskovati poganske simbole poput tronošca, palminih grana, kape s perjanicom, štitova, šipki, sidra, orla itd. Sav ovaj kovani novac bio je brončani.

Na židovskom kovanom novcu koji su kovali Rimljani, bili su iskovani uglavnom neutralni simboli poput grožđa, roga punog voća, dakle ne-vjerski simboli da ne bi provocirali Židove, iako su Rimljani preferirali religijska obilježja na novcu. Ovaj rimski kovani novac davali su kovati rimski upravitelji u Judeji.²¹

Prvi kovani srebreni novac u Palestini zvao se šekel, i počeli su ga koristiti Židovi u južnom kraljevstvu Judeji. Tek od vremena Seleukovića (od oko 200. prije Krista) te pod rimskom vlašću u Palestinu u opticaj dolazi i rimski i grčki novac. Može se reći da su u Isusovo vrijeme bile tri vrste kovanog novca koji se koristio u Palestini: židovski šekel; grčka mna i dragma, te rimski denar (čije su manje jedinice bile as i kvadrant). Uglavnom je vrijednost novca, tj. čistoću kovine jamčila država. Međutim vrlo je teško odrediti vrijednost toga novca, budući da je vrijednost kovine varirala; vrijednost je ovisila i stvarnoj i nominalnoj kupovnoj moći, o visini dnevnice, ali i o mnogim drugim stvarima. No i dalje se vrijednost kovanog novca određivala prema težini plemenitog metala. Prema Matejevom evanđelju (Mt 20,2) cijena jedne nadnice, tj. jednog radnog dana bila je jedan denar²², ili,

²⁰ Usp.: John W. BETLYON, „Money“, 649; John W. BETLYON, „Coinage“, 1083.

²¹ Jedan od upravitelja, Poncije Pilat, nije bio previše obazriv prema Židovima, tako da je na novcima dao iskovati rimske kulne objekte poput pehara i lituusa (zaobljenog štapa koji je simbol božanstva), što je Židove uvelike ljutilo. Vidi: John W. BETLYON, „Coinage“, 1086.

²² Treba reći da Sveto pismo ne donosi jedinstvene hebrejske mjere za težinu. Zbog toga se biblijske novčane jedinice računaju prema babilonskim vrijednostima. Jedan denar (a radilo se o rimskom kovanom

prema knjizi proroka Tobije, jedna drahma²³ (Tob 5,15: „Ali mi kaži kakvu ću ti nagradu dati: jednu drahmu na dan i sve što je potrebno tebi i mome sinu“). Međutim treba imati na umu da su nadnice u biblijsko vrijeme bilo manje nego li današnje nadnice.

Govoreći o kovanom novcu, treba reći da je on vrlo često odražavao političke i vojne prilike, stoga ne čudi da su na kovanicama najčešće otisnuta politička i vojna elita toga doba.

2. Novci u biblijsko vrijeme

Biblijski čovjek je koristio novce.²⁴ Novac se, kao što je već rečeno, uglavnom kovao u zlatu, srebru, kositru, bronci, mjedi.

U Svetom pismu se spominju razni izrazi koji su se koristili kod robne razmjene. Spomenuti su sljedeći novci: talent²⁵ (Mt 18,24; 25,15.28), mna (mina)²⁶ (1 Kr 10,17; Ezr 2,69; Ez 45,12; Lk 19,13-25), šekel (Post 24,22; Br 3,47; 18,16), pim²⁷ (1 Sam 13,12), gera²⁸ (Br 3,47; 18,16; Ez 45,12), darik²⁹ (Ezr 8,27; 1 Ljet 29,7), židovska drahma (koja se razlikuje od grčke, tj. novozavjetne drahme; ova židovska drahma se u SZ spominje u Ezr 2,69 i Neh 7,69-71), drahma³⁰ (Lk 15,8) kao i dvodrahma (Mt 17,24), stater³¹ (Mt 17,27), denar³² (Mt 20,2.9-10.13; Mk 6,37; Lk 10,35; Iv 12,5; Otk 6,6), as, koji je u hrvatskom prijevodu koristi kao „novčić“ (Mt 10,29; Lk 12,6), kvadrant (Mk 12,42; Mt 5,26; Lk 12,59), lepta (kod Dude-

novcu) je imao vrijednost 16 asa ili 64 kvadranta ili 128 leptona (as i kvadrant su bakreni kovani novci). Vidi: *Biblijski leksikon*, 157 te *Praktični biblijski leksikon*, Anton GRABNER-HAIDER (ur.), (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1997.), 244.

²³ Drahma (grčki kovani novac) je imala vrijednost 1/6000 talenta ili 1/100 mine (Lk 19,13-25) ili 1/4 statera (Mt 17,27), šekela, ili 6 obola ili 48 halka (i halk je bakreni kovani novac). Vidi: *Biblijski leksikon*, 157; *Praktični biblijski leksikon*, 244. I denar i drahma su bili srebreni kovani novci. Težina denara i drahme je bila oko 3,9 gr (1/4 srebrenog šekela).

²⁴ Prema tvrdnji Mate Babića, nema ni jedne knjige u Starom zavjetu, kao ni jednog evanđelja u Novom zavjetu, u kojima se ne spominje bilo novac, bilo njegove funkcije, bilo njegovi oblici. Bezbroj je biblijskih primjera koji govore o uporabi novca. Evo samo nekih: Post 17,13.23.27; 20,16; 42,25.28; 43,12.18.21.22; 44,8; Izl 30,13, 1 Kr 10,10; 1 Ljet 29,7. Iako je primjera u kojima se spominje novac u Bibliji mnogo, literatura o novcu u Bibliji nije obimna. Mogući razlog za to, prema Babićevom mišljenju, je što su ekonomisti malo studirali Bibliju, dok su teolozi vrlo često zanemarivali ekonomska pitanja obrađena u Bibliji. Vidi: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 99-100.

²⁵ „Talent“ nije bio kovani novac, nego se radilo o okruglom komadu metala određene težine, što je variralo od naroda do naroda; židovski talent je uglavnom težio 34,2 kilograma. Vidi: P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 631. Borović ističe da se za jedan srebreni novozavjetni talent moglo kupiti 200 bikova. Katolička biblijska enciklopedija pak ističe da je vrijednost atičkog talenta bila \$2100. Vidi: *Catholic Biblical Encyclopedia: New Testament*, John E. STEINMUELLER (ur.), (New York: Joseph F. Wagner, 1959.), 438-440.

²⁶ Ni „mina“ nije bila kovani novac, nego se radilo o mjeri za težinu, koja je opet varirala od naroda do naroda. Židovska mina je imala otprilike 570 grama. Vidi: P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 632. Mina je vrijedila oko \$35. Vidi: *Catholic Biblical Encyclopedia: New Testament*, 439.

²⁷ Radi se o hebrejskom izrazu koji se nalazi u 1 Sam 13,21 i koji je se koristio kao mjera za težinu. Radilo se o težini od oko 7,5 grama. Vidi: L. KOEHLER – W. BAUMGARTNER, *A Bilingual Dictionary*, 759.

²⁸ Gera je originalno bila mjera za težinu, i vjerojatno se temeljila na težini sjemena rogača. Jedan šekel je imao 20 gera. Radilo se o najmanjoj težini. Vidi i Izl 30,13; Lev 27,25.

²⁹ Ova riječ se u hebrejskom tekstu pojavljuje kao „adarkon“. Vidi: L. KOEHLER – W. BAUMGARTNER, *A Bilingual Dictionary*, 15.

³⁰ Drahma je vrijedila jednu četvrtinu šekela i bila je teška oko 3,5 grama srebra. P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 636. Drahma je vrijedila oko 35 centi. *Catholic Biblical Encyclopedia: New Testament*, 439.

³¹ Stater je vrijedio četiri drahme, ili jedan šekel ili \$1.40. Vidi: P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 636; *Catholic Biblical Encyclopedia: New Testament*, 439.

³² Radilo se o rimskom srebrenom novcu koji je bio najčešće korišten novac u Isusovo vrijeme. Imao je vrijednost jedne drahme; dnevica jednog radnika je bila jedan denar. Vidi: P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 636.

Fučaka prevedeno kao „novičić“) (Mk 12,42; Lk 21,2; 12,59). Od novaca se u SZ šekel najčešće spominje, dok se mina puno rjeđe spominje.

Govor o novcu u Bibliji se uglavnom može svrstati u tri kategorije: a) novcem se plaćala zemlja; b) proroci se često opominjali protiv krivog korištenja novca, tj. protiv korupcije; c) govor o novcu je povezan uz novčane obveze prema hramu.

Prvi ukaz na korištenje novca u Svetom pismu nalazimo u knjizi Postanka 20,14-16 gdje se govori o tome kako je kralj Abimelek darovao Abrahamu novcem („Evo tisuću srebrnika“) i dobrima („Abimelek uzme ovaca i goveda, sluga i sluškinja pa ih daje Abrahamu“). Sljedeće spominjanje novca, nalazi se u Post 23 gdje se govori o tome kako je Abraham kupio zemlju za ukop od Efrona Hetita za „četiri stotine srebrnika“ (Post 23,15). Abraham je isplatio „četiri stotine srebrnika trgovačke mjere“ (Post 23,16). Očito se radi o trgovačkoj mjeri babilonskog standarda, što je bilo otprilike 8 mina srebra (što je oko 26,5 zlatnih šekela).³³ Biblije spominje novac „kesit“. Naime Post 33,19 ističe da je Jakov kupio zemlju u Šekemu od Hamora za „stotinu kesita“.³⁴ Iako Biblija govori o ovom novcu „kesitu“ ipak je teško reći o kakvom novcu se radilo.³⁵

U ciklusu o Josipu, koji je prodan u Egipat, također se na više mjesta spominje novac, uključujući i novac koji su braća našla u svojim vrećama (Post 42 – 47). No i dalje se vršila „robna razmjena“. Onaj tko je imao više životinja, smatran je bogatijim, budući da je životinje mogao mijenjati za ostale stvari koje su mu bile potrebne.

Primjeri koji govore o novcu, tj. koji ukazuju na težinu srebra ili novca u Bibliji su bezbrojni. Tako recimo knjiga Sudaca 16,4 govori o filistejskim vođama koji su nagovarali Dalilu da otkrije u čemu je Samsonova snaga, nudeći joj po 1100 srebrenih šekela. O novcu se govori i u 1 Sam 9,8 gdje se govori da će Šaul i njegov momak dati proroku četvrt šekela srebra ako im pokaže pravi put. Slično plaćanje usluge donosi i 2 Kr 5 u zgodi o Naamanu Sircu gdje se ističe da će kralj platiti 10 talenata³⁶ srebra i šest tisuća zlatnih šekela za Naamanovo izlječenje od gube.

Hramski porez se plaćao u robi, ali i novcem.³⁷ Knjiga Levitskog zakona donosi što je trebalo dati nakon rođenja djeteta: „A kad se navrší vrijeme njezina čišćenja - bilo za sinčića, bilo za kćerkicu - neka donese svećeniku na ulaz u Šator sastanka jednogodišnje janje za žrtvu paljenicu i jednoga golubića ili grlicu za žrtvu okajnicu. Neka on to prinese pred Jahvom i nad

³³ Vidi: John W. BETLYON, „Coinage“, 1077. Jako je teško s preciznošću reći o kolikoj se sumi novca radi, pretočeno u današnje vrijednosti, ali svakako se radilo o velikom iznosu.

³⁴ Biblija još na dva mjesta spominje „kesit“. Job 42,11 koristi ovu riječ, koja je u hrvatskoj Bibliji, u izdanju Kršćanske sadašnjosti iz Zagreba prevedena kao „srebrenjak“; a u Šarićevom prijevodu Biblije kao „komad srebra“. Drugo mjesto u Bibliji gdje se koristi riječ „kesit“ jest Jš 24,32. KSov prijevod rabi riječ „srebrenjak“, dok Šarić ovdje ima riječ „kesit“.

³⁵ Usp.: P. BOROVIĆ, *Biblijski priručnik 2*, 630. Zanimljivo je napomenuti da hebrejsku riječ „kesitah“ na sva tri gore spomenuta mjesta Septuaginta prevodi sa avmnōj \$avmna,j% što temeljno znači „janje“. Vidi: Walter BAUER – Frederick William DANKER – William Frederick ARNDT – Felix Wilbur GINGRICH, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, treće izdanje (BDAG); revidirao i uredio Frederick William DANKER, temeljeći se na Walter BAUEROVOM djelu *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, šesto izdanje, uredio Kurt ALAND – Barbara ALAND – Viktor REICHMANN (Chicago: The University of Chicago Press, 2000.), 54.

³⁶ Talent je vrijedio 60 mina, a jedna mina je vrijedila 50 šekela srebra. Jedan zlatni šekel je vrijedio 15 srebrenih šekela. Vidi: John W. BETLYON, „Coinage“, 1077-1078. Vidi i Adalbert REBIĆ, *Biblijske starine* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1992.), 124-126.

³⁷ Židovi su u hram unosili i koristili samo svoj novac. Svako unošenje novaca s ljudskim likom, smatrano je svetogrđem i bilo je strogo zabranjeno. To je razlog što je u hramskom predvorju bilo mnoštvo mjenjača novaca. Vidi npr. Mt 21,12; 25,27; Mk 11,15; Iv 2,15. Novac koji se koristio u hramu je bio srebreni šekel, i pola srebrenog šekela. U Isusovo vrijeme jedan denar je bio godišnji hramski porez; dok je sredinom prvog stoljeća taj porez udvostručen i bio je dva denara godišnje (ili pola šekela). Vidi: John W. BETLYON, „Coinage“, 1086.

njom izvrši obred pomirenja. Tako će ona biti očišćena od svoga krvarenja. To je odredba koja se odnosi na ženu kad rodi bilo muško bilo žensko čedo. Ali ako ne može da nađe dovoljno sredstava za grlo od sitnoga stada, neka onda uzme dvije grlice ili dva golubića - jedno za žrtvu paljenicu, a drugo za žrtvu okajnicu. Neka svećenik izvrši nad njom obred pomirenja, i ona će biti očišćena'.“ Ovakvi „hramski porezi“ su bili uobičajeni u Izraelu, ali i među okolnim narodima, gdje se plaćalo za uzdržavanje i život hramskog osoblja kao i za uzdržavanje, popravak i uljepšavanje Hrama. Ako netko nije imao dotične životinje, mogao ih je kupiti žitom, uljem, vinom, ili novcem.

Proročke opomene vezane uz novac odnosile su se prije svega na praksu varanja glede kvalitete i težine novca. Naime, trgovci su kod vaganja vrlo često imali razne standarde. Tako recimo, Am 8,5 opominje one koji su ovako postupali: „Kažete: 'Kad li će mlađak proći, da prodamo žito, i subota, da tržimo pšenicu. Smanjujuć' efu, povećavajući šekel, da varamo krivim mjerama“.

Antički tekstovi pokazuju da je jedan vol koštao oko 1 zlatni šekel, što je bilo identično sa 15 srebrenih šekela ili skoro 2 tone pšenice. U Salomonovo vrijeme, jedan konj je koštao 150 srebrenih šekela; a kola oko 600 srebrenih šekela (vidi 1 Kr 10,28-29). Ovan je koštao oko dva šekela (Lev 5,15).

U novozavjetno vrijeme su bile u uporabi tri vrste novca:

- službeni rimski novac, ili takozvani carski novac.
- pokrajinski (grčki) novac koji je kovan u Antiohiji i Tiru.
- lokalni židovski novac, koji se vjerojatno kovao u Cezareji.

Rimski novci³⁸ su bili: kvadrant, as³⁹ (brončani kovani novac i vrijedio je 4 kvadranta), denar⁴⁰ (srebreni kovani novac i vrijedio je 16 asa) te aureus (kovani novac od zlata; a bila je i kovanica od pola aureusa).⁴¹ Grčki kovani novci⁴² su bili: dragma (srebreni kovani novac), stater (ili tetradrahma – također srebreni kovani novac) te mna.⁴³ A židovski kovani novci⁴⁴ su bili: lepton (brončani kovani novac)⁴⁵ i šekel.

Jedan židovski šekel je vrijedio koliko i jedan grčki stater (tetradrahma), a to je ujedno bila vrijednost i 4 rimska denara. Trideset pak židovskih šekela je vrijedilo kao i jedna grčka mna, a to je bila vrijednost 100 rimskih denara.⁴⁶

Novac za hram se morao isplaćivati u tirskim kovanicama (dva novčića od drahme = dvodrahma, što je vrijednost pola šekela), a ne u rimskim, budući da su tirske kovanice bile

³⁸ Rimske su kovanice u početku bile od bakra ili bronce. Tek su 211. prije Krista Rimljani počeli kovati srebrene novce (denarius), a par godina kasnije i zlatnike. Usp.: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 116.

³⁹ As je težio jednu rimsku libru. Smatra se da je as u početku označavao bakrenu šipku dužine jedne stope. Poslije je težina ove bakrene šipke od jedne stope služila kao standardna mjera za težinu (latinski *pondus*). I otuda dolazi riječ *pond*, *punt*, *pound* = funta. Vidi: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 112.

⁴⁰ Denar, najčešće spominjani novac u Novom zavjetu, nalazi se 16 puta i to u: Mt 18,28; 20,2.9-10.13; 22,19; Mk 6,37; 12,15; 14,5; Lk 7,41; 10,35; 20,24; Iv 6,7; 12,5; Otk 6,6.

⁴¹ Aureus je težio 121,6 grena; denarius 58,4 grena, tj. 3,28432 grama. Odnos cijena srebra i zlata je bio 12:1. Usp.: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 116. Aureus je vrijedio oko \$8,77 a denarius oko 35 centi. Vidi: *Catholic Biblical Encyclopedia: New Testament*, 439.

⁴² Grčki monetarni sustav se razvio na temelju lidijskog. Sustav je bio ovakav: 5 srebrenih obola je vrijedilo 1 srebrenu dragmu što je bila težina od 65 grena čistog srebra; 20 drahmi je vrijedilo jedan krizos ili zlatni stater, što je težilo 130 grena čistog zlata, tj. to je bila težina od 8,424 grama; 5 statera je vrijedilo 1 talent od 100 drahmi, što je težilo 6.500 grena srebra ili 42,12 grama. Odnos razmjene srebra i zlata je bio 10:1. Usp.: M. BABIĆ, „Novac u Bibliji“, 114.

⁴³ Mna je grčki novac koji je vrijedio 100 drahmi. Vidi: *BDAG*, 654.

⁴⁴ Najstariji arheološki pronađen kovani židovski novčić, iskovan u Judeji, potječe iz 4. stoljeća prije Krista. Vidi: *Enciklopedija Biblije*, 246.

⁴⁵ Radi se o malom kovanom novcu koji se spominje na nekoliko mjesta u Novom zavjetu, i to kod Mk 12,42; Lk 12,59; 21,2. Vidi: *BDAG*, 592.

⁴⁶ Vidi: *Enciklopedija Biblije*, 246.

poznate po svojoj monetarnoj stabilnosti. Stoga ne čudi mnoštvo mjenjačnica u novozavjetno vrijeme. Osim ovog hramskog poreza, svaki Židov je morao plaćati i porez Rimljanima i to u rimskom novcu.

Približna, jer se točna ne može sa sigurnošću odrediti, vrijednost novca je bila:

240 aureusa = 1 talent srebra (jedan talent težine, a ne jedna kovanica talenta)

1 talent = 6000 drahmi (ili 60 mna)

1 mna = 100 drahmi

1 srebreni stater = 1 srebreni šekel

srebrena dvodrahma = pola srebrenog šekela

1 zlatni aureus = 25 denara

1 denar i drahma su bili podijeljeni na manje bakrene novce. Tako da je:

1 drahma = 6 obola

1 obol = 8 bakrenih novčića

1 denar = 10 do 16 asa (u Isusovo vrijeme je vrijedio oko 16 asa – Mt 10,29; Lk 12,6.

As je bio rimski bakreni novac.).

1 as = 4 kvadranta (a kvadrant je bio iskovan u bronci i bio je najmanji rimski kovani novac, na što ukazuje i prijevod kod Mt 5,26: „dok ne isplatiš do *posljednjeg novčića*“; Mk 12,42).⁴⁷

1 kvadrant = 1-2 lepton (lepton je bio najmanja kovanica).⁴⁸

Novi zavjet spominje dakle i rimski i grčki i židovski kovani novac.⁴⁹ Spominju se sljedeći grčki kovani novci: drahma (Lk 15,8-9); dvodrahma (Mt 17,24); tetradrahma (ili stater) (Mt 17,27). Židovski novac lepton se spominje kod Mk 12,42 te Lk 12,59; 21,2. Od rimskih kovanih novaca Novi zavjet spominje denar, as (Mt 10,29; Lk 12,6) te kvadrant (Mt 5,26; Mk 12,42).

3. Novac u Isusovo vrijeme

Skoro polovica Isusovih prispodobi ima neke veze s novcem, što je samo znak da je novac bio važan ali i razumljiva slika tadašnjim slušateljima. Naime, poslovanje s novcem je nešto što su ljudi Isusova vremena razumjeli i čime su se bavili. Palestina, a posebno krajevi Galileje, u kojima je Isus naučavao, bili su na važnom trgovačkom putu (takozvanom „Via maris“ – koji je išao od Eufrata i Tigrisa pa sve do Egipta), što je pogodovalo poslovanju i trgovini. U predjelima plodne doline Ezdrelon su se uzgajali mnogi prehrambeni proizvodi te druga roba s kojom se trgovalo, tako da je novac bilo sredstvo kojim se stanovništvo često koristilo.

Budući da su predjeli Palestine bili bogati, trgovina sa okolnim narodima je bila intenzivna. Iz Palestine se uglavnom izvozilo povrće, žito, maslinovo ulje, rogoz za proizvodnju užadi, te bitumen i asfalt iz Mrtvog mora, kao i balzam. Upravo je balzam bio jedan od najvažnijih izvoznih proizvoda Palestine, što pokazuje i činjenica da je Herod Veliki (37. – 4. prije Krista) izgradio velike utvrde radi zaštite puta kojom se odvijala trgovina balzomom, koji se koristio kao začim, a još više u medicinske svrhe. Uz balzam i usoljena riba je bio važan izvozni proizvod Palestine. A što se tiče uvoza, uglavnom se uvozio sir iz Bitinije, vino i magarci iz Lidije, grimiz iz Tira, te pergament i papirus iz Egipta.

⁴⁷ Vidi i *BDAG*, 550.

⁴⁸ Usp.: J. L. MCKENZIE, *Dictionary*, 583-584. Usp. i: Bernhard LANG „Münze“, *Bibel-Lexikon*, Herbert HAAG (ur.), (Zürich: Benziger Verlag, ²1968.), 1182-1185.

⁴⁹ Franjo Vidović smatra da je lepton grčki kovani novac, a ne židovski. Usp.: Franjo VIDOVIĆ, „Zašto onda nisi uložio moj novac u novčarnicu?“ (Lk 19,23a): Ambivalentni odnos Novog zavjeta prema novcu“, Ivan KOPREK (ur.), *Religije i novac: Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 11. prosinca 2004.* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 2005.), 51.

Trgovina se unutar Palestine uglavnom odvijala na tržnicama, gdje su ljudi najčešće prodavali svoje poljoprivredne proizvode. Uz prodaju poljoprivrednih proizvoda, prodavala se i riba, te je ribarstvo bila neka vrsta i obrta, što pokazuje činjenica da su Isusovi učenici, Jakov i Ivan, unajmljivali radnike za ribolov (usp.: Mk 1,20: „Odmah pozva i njih. Oni ostave oca Zebedeja u lađi s nadničarima i otiđu za njim“.).

Novac u Palestini je bio potreban ne samo radi trgovine, tj. kupovine robe koja je trebala pojedincima, nego je bio potreban i za plaćanje poreza. Postojale su tri vrste poreza: carski porez koji se plaćao Rimljanima; porezi za mjesnu upravu, tj. lokalni porez; te porez koji se plaćao za uzdržavanje jeruzalemskog hrama (oko 10 posto ukupnih prihoda su Židovi izdavali za vjerske potrebe i uzdržavanje hrama. Desetina je običaj i propis da se svake godine Bogu vrati jedna desetina stoke i plodova. Ovu desetinu su preuzimali svećenici leviti u Jeruzalemu, a svetopisamski ulomci koji govore o ovoj obvezi su: Post 14; Post 17 – 20; Lev 27,30-33; Br 18; Pnz 14; Mal 3,8-12. Sveto pismo govori i vjerskim [do]prinosima u Izl 35,5; 2 Kr 12,4-16; Mt 6,1-4; Lk 12,16-21; 21,1-4; 1 Kor 8 – 9; 16,1-2.).⁵⁰

Najuobičajenija kovanica bio je denar koji se pravio od srebra, a na kojem je bio uglavnom iskovan lik cara (usp.: Mt 22,19-21). Od arheološki pronađenih kovanica, a koje se mogu povezati sa novozavjetnim vremenom (od 50tak godina prije Krista, pa do 150. godine poslije Krista), kovanice prikazuju političke likove poput Tita, Tiberija, Pilata, Augusta, Klaudija, Kaligule, Vespazijana, Nerona i Domicijana.

Isus nije bio protivnik novca. On nije odbacio novac, tj. uporabu kovanog novca, ali je upozorio na podmukli učinak novca, kada je istaknuo: „A Isus reče svojim učenicima: 'Zaista, kažem vas, teško će bogataš u kraljevstvo nebesko. Ponovno vam velim: Lakše je devi kroz uši iglene nego bogatašu u kraljevstvo Božje.'“ (Mt 19,23-24). Isus ne osuđuje novac, nego njegovu zloupotrebu. Neodbacivanje novca od strane Isusa, vidljivo je u njegovu plaćanju hramskog poreza (Mt 17,24-27: „Kad stigoše u Kafarnaum, pristupe Petru oni što ubiru dvodrahme pa mu rekoše: 'Učitelj vaš ne plaća dvodrahme?' 'Plaća', odgovori. A kad on uđe u kuću, pretekne ga Isus: 'Što ti se čini, Šimune? Kraljevi zemaljski od koga ubiru carinu ili porez? Od svojih sinova ili od tuđih?' Kad on odgovori: 'Od tuđih!', reče mu Isus: 'Sinovi su, dakle, oslobođeni. Ali da ih ne sablaznimo, pođi k moru, baci udicu i prvu ribu koja naiđe uzmi, otvori joj usta i naći ćeš stater. Uzmi ga pa im ga podaj za me i za se.'“), a ujedno je poticao ljude na plaćanje svjetovnih poreza (Mt 22,19-22: „Pokažite mi porezni novac!' Pružiše mu denar. On ih upita: 'Čija je ovo slika i natpis?' Odgovore: 'Carev.' Kaže im: 'Podajte dakle caru carevo, a Bogu Božje.' Čuvši to, zadive se pa ga ostave i odu.'“).⁵¹ Nije dakle problem u novcu, nego u pogrešnom odnosu prema novcu.

4. Biblijsko gledanje na bogatstvo⁵²

4.1. Stav SZ prema bogatstvu

Sveto pismo različito gleda na bogatstvo, a prema nekima čak i oprečno.⁵³ Naime, na bogatstvo se gleda kao na Božji dar; ističe se da Bog obogaćuje svoje izabranike; da su

⁵⁰ Usp.: *Enciklopedijski biblijski priručnik* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2011.), 566-567.

⁵¹ Zanimljiva je stvar da je jedina imenovana uloga među njegovim apostolima, za koju znamo, bila uloga „blagajnika“, a radilo se o apostolu Judi koji ga je izdao. Vidi: Iv 12,6. Novac koji je isplaćen Judi Iškariotskom za njegovu izdaju Isusa (Mt 26,15) najvjerojatnije je bio srebrni šekel iskovan u Tiru ili Aleksandriji. Ovih 30 šekela je vrijedilo 120 denara, što je bila četveromjesečna plaća jednog radnika.

⁵² Vidi: John L. MCKENZIE, *Dictionary*, 924-925; Stephen C. MOTT, „Wealth“, *Harper's Bible Dictionary*, Paul J. ACHTEMEIER (ur.) (San Francisco: Harper & Row, 1985.), 1122-1123.

⁵³ U popisu tema na kraju knjige (a jedna od njih je i bogatstvo i novac) upućuje se na biblijska mjesta koja se odnose na ovu problematiku. Usp.: *The New Jerome Biblical Commentary* (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1990.), 1459, 1474.

bogataši posebno blagoslovljeni od Boga; da je bogatstvo znak posebne Božje naklonosti; a u isto vrijeme bogatstvo je vrlo često opisano kao pogibeljno. Dio obmana i opasnosti bogatstva je i taj što nepravedno stečeno bogatstvo ne donosi koristi; problem je i taj što se bogataši vrlo često pouzdaju samo u svoja materijalna dobra, a ne u Boga. Agur iznosi prelijepu misao: „ne daj mi siromaštva ni bogatstva: hrani me kruhom mojim dostatnim; inače bih, presitivši se, zatajio tebe i rekao: 'Tko je Jahve?' Ili bih, osiromašivši, krao i oskvrnio ime Boga svojega“ (Izr 30,8-9).

U ranim knjigama Starog zavjeta ne postoji definiran stav prema bogatstvu. Rane knjige Starog zavjeta prvenstveno gledaju na bogatstvo kao na blagoslov od Boga (tako se govori o Jobovom bogatstvu nakon kušnje, o bogatstvu Davida, Ezekije itd. Usp.: Post 31,5-9; Pnz 29,3-7; 2 Ljet 32,27). Bog preko bogatstva pokazuje svoju blagonaklonost i ljubav (Post 13,2; 26,12; 30,43). Za stjecanje bogatstva obično su potrebna pojedina pozitivna svojstva, kao što su: marljivost (Izr 10,4; 20,13), znanje (Izr 24,4), smjelost (Izr 11,16), umjerenost (Izr 21,17). Bogatstvo i blagoslov dolaze onima kojima opslužuju zapovijedi (Pnz 28,3) i vjerno služe Bogu (Ps 112,1-3). Bogatstvo se računalo u stadu, poljima.

U počecima povijesti Izraela, bogatstvo nije bilo ni socijalni a niti moralni problem, budući da nije bilo manje grupe ljudi koja bi imala veliko bogatstvo u odnosu na veliki dio prosječnog ili siromašnog sloja ljudi. Pa čak, i kad je došlo do socijalne podjele na bogate i siromašne, u vrijeme monarhije, proroci se nisu toliko bavili bogatim, koliko im je bilo stalo do zaštite siromašnih. Proroci su se zanimali i za bogate ukoliko su oni ugnjetavali siromašne, uzimali velike kamate te siromašne tjerali u ropstvo (Iz 10,1-4; 2,25-31; Ez 22,25-29; Am 2,6-8; 3,10; 5,11-12; Mih 2,1-5). Kad je dolazilo do zlouporabe bogatstva, proroci su bili ti koji su ovu pojavu strogo prekoravali. Smatralo se da je teško doći do bogatstva časnim sredstvima. Ovom bogatom, neznatnom broju društva, uglavnom su pripadali kraljevski velikaši, budući da im je pozicija omogućavala bogaćenje. Zlobnost je poistovjećivana sa ohološću i bogatstvom (Sef 1,11-13.16.18: „Kukajte, stanovnici makteški, jer je satrt sav narod kanaanski, zbrisani su svi mjerači srebra. I u to vrijeme pretražit ću Jeruzalem sa zubljam i pohodit ću kaznom ljude koji miruju na svojoj vinskoj droždini i u svom srcu govore: 'Jahve ne može učiniti ni dobro ni zlo.' Blago njihovo bit će prepušteno pljački, njihove kuće pustošenju. Oni su gradili kuće - neće u njima stanovati; sadili su vinograde - iz njih vina neće piti. Dan trubljavine i bojne vike na gradove utvrđene i na visoka kruništa. Ni njihovo srebro ni njihovo zlato neće ih spasiti.“ 2,10: „To će biti cijena za njihovu oholost jer su se uznosili i rugali narodu Jahve nad Vojskama.“). Jedino će „siromašni i skromni“ (usp.: Sef 2,3), koji se budu pouzdavali u Boga, preživjeti i biti spašeni. Bogati trebaju pomagati siromašnima, inače će ih zadesiti loš svršetak (što se dogodilo i Sodomu, usp. Ez 16,49).

Nakon proročke literature, mudrosna literatura dvojako govori o bogatstvu. S jedne strane se bogatstvo hvali i divi mu se, ističući da je ono plod mudrosti (Izr 3,16: „dug joj je život u desnoj ruci, a u lijevoj bogatstvo i čast“), rada (Izr 10,4: „Lijena ruka osiromašuje čovjeka, a marljiva ga obogaćuje“), te da ga Bog daje kao nagradu poniznim i onima koji se Boga boje (Iz 10,22). Dok s druge strane, i to češće, na bogatstvo se gleda negativno. Posebno je mudrac Sirah bio glasan u svojoj kritici bogataša, nasuprot siromašnih (Sir 13,3.22; 31,3). Ipak siromaštvo ili bogatstvo nije najprikladniji kriterij koji određuje čovjekovu vrijednost, tj. samo bogatstvo nije garancija čovjekove vrijednosti – znanje je puno važnije od bogatstva (Sir 10,30: „Siromaha časte zbog njegova razuma“; Mudr 7,8); isto tako i poštenje (Izr 28,6: „Bolji je siromah koji živi bezazleno nego bogataš koji kroči krivim putem“), zdravlje (Sir 30,14), dobar glas (Izr 22,1: „Dobro je ime bolje od velika bogatstva“), mir duše (Izr 15,16: „Bolje je malo sa strahom Gospodnjim nego veliko blago i s njime nemir“), pravednost (Izr 16,8: „Bolje je malo s pravednošću nego veliki dohoci s nepravdom“). Neke stvari se ne mogu kupiti novcem, kao na primjer izuzeće od smrti (Ps 49,8), ljubav (Pj 8,7). Budući da je

bogatstvo prolazno, čovjek se ne bi trebao previše oslanjati na njega (Ps 39,7; 49,6-13; 62,11; Izr 10,2; 11,4; 15,16; 16,8).

Mudrac Sirah u 13. i 14. poglavlju govori o siromašnim i bogatim te njihovom suodnosu, te kako se ponaša jedan a kako drugi. Iako se bogati često ponašaju neprimjereno, bogatstvo u sebi nije zlo, posebno ako je stečeno na pravedan način (usp.: Sir 13,24a). Međutim, bogatstvo sa sobom najčešće povlači zabrinutost i požudu što vodi prema duhovnoj opasnosti (Sir 31,1-7); međutim one koje bogatstvo nije okaljalo, a takvih nema puno, oni će biti sretni (Sir 31,6-11: „Mnogi postadoše žrtve zlata, propast im bijaše neminovna. Jer ono je zamka onima koji mu žrtvuju, i svaki se nerazumni lako u nju hvata. Blago bogatašu koji se našao bez krivnje i koji nije trčao za zlatom! Tko je taj, da mu čestitamo, jer je izvršio čudesna djela u svom narodu? Tko je tu kušnju prošao i savršen ostao, neka mu je na čast! Tko je mogao zgriješiti, a nije zgriješio, i zlo učiniti, a nije učinio? Njegova će dobra biti trajna, i zajednica će slaviti dobrotu njegovu.“). Uz bogatstvo najčešće ide i nepravda i lakomost (usp.: Izr 28,8). Stoga se u bogatstvo ne treba pouzdavati, jer ono ne oprašta grijehe (usp.: Hoš 12,9: „I reče Efrajim: 'Samo sam se obogatio, blago sam nagomilao.' Ali ništa mu od sveg dobitka neće ostati, jer se ogriješio bezakonjima.“). Pravednik se treba pouzdavati u Boga, a ne u bogatstvo (usp.: Hab 2,4-5). Bez obzira što bogatstvo može pružiti trenutni užitak, ono je na kraju isprazno i ne donosi sreću (vidi: Prop 2,1-11: „Nagomilah srebro i zlato i blago kraljeva i pokrajina, nabavih pjevače i pjevačice i svakoga raskošja ljudskog, sve škrinju na škrinji. I postadoh tako velik, veći no bilo tko prije mene u Jeruzalemu; a nije me ni mudrost moja ostavila. I što god su mi oči poželjele, nisam im uskratit, niti branih srcu svojem kakva veselja, već se srce moje veselilo svakom trudu mojem, i takva bi nagrada svakom mojem naporu. A onda razmotrih sva svoja djela, sve napore što uložih da do njih dođem - i gle, sve je to opet ispraznost i pusta tlapnja!“). Bogatstvo ne donosi sreću i zadovoljstvo, nego zabrinutost i nesanicu (Prop 5,10-20; Sir 31,1ss).

Mudrosna literatura dakle više naglašava pobožnost siromaha, tj., želi potaknuti siromahe da ne budu nezadovoljni i nesretni u svom stanju siromaštva, pokazujući da bogatstvo nije to koje usrećuje, nego puno više dovodi u iskušenje i moralnu stranputicu.

4.2. Stav Novog zavjeta prema bogatstvu

Novac u Novom zavjetu ima dvojako značenje: i pozitivno i negativno. Za razliku od Starog zavjeta, Novi zavjet nije isticao materijalno bogatstvo kao neku vrstu ideala. Ideal je bio nenavezanost na materijalna dobra, posebno u kontekstu potpunog predanja zbog nastupanja kraljevstva Božjeg. Materijalna dobra se u Novom zavjetu ne povezuju direktno s Božjim blagoslovom. Iako je i (materijalno) bogatstvo dar Božji, ono mora biti podvrgnuto duhu. Materijalno bogatstvo je „sitno“ za razliku od veličine duhovnog bogatstva. Ništa ne vrijedi imati bogatstva, a biti duhovno siromašan (Lk 12,16-21). Ništa nije tako vrijedno kao besmrtna duša (Mt 16,26).

Evangelje kraljevstva Božjega je dar Božji; kraljevstvo je savršeno zajedništvo, ono je ulazak u Očev dom. A da bi se „moglo sve primiti, treba sve dati“. ⁵⁴ Novac guši riječ evangelja (Mt 13,22), utječe da se zaboravi ono bitno – a to je Bog (Lk 12,15-21). Stoga je nenavezanost na materijalna dobra neka vrsta apsolutnog zakona (Lk 14,33: „Tako dakle nijedan od vas koji se ne odrekne svega što posjeduje, ne može biti moj učenik.“). Primjer je Isus koji je postao siromašan radi nas, da bi nas mogao obogatiti (2 Kor 8,9). Bogatstvo ima svoju vrijednost samo ako pomaže drugima u promoviranju duhovnih vrijednosti; ako pomaže općem dobru.

⁵⁴ Évode BEAUCAMP – Jacques GUILLET, „Bogatstvo“, *Rječnik biblijske teologije*, Xavier LEON-DUFOUR (ur.) (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1969.), 89; Christa BREUER, „Bogatstvo“, *Praktični biblijski leksikon*, Anton GRABNER-HAIDER (ur.), (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1997.),

Treba naglasiti da je Isus puno više naglašavao pozitivni pristup prema siromaštvu, nego li što je isticao negativnu kritiku bogatstva. Klasično mjesto koje odražava ovaj Isusov stav je prisposoba o bogatom mladiću koji je odbio slijediti Isusa (Mt 19,16-30; Mk 10,17-31; Lk 18,18-30). U ovom ulomku Isus pokazuje zašto će bogataši teško ući u kraljevstvo nebesko, ističući da će lakše deva proći kroz ušice iglene, nego li bogataš u kraljevstvo nebesko. Ovim je želio reći da bogatstvo stvara veliku prepreku spasenju, iako se i bogati mogu obratiti (Lk 18,27; 19,1-10). Isus također donosi zgodu o udovici i bogatašima koji daju svoj prilog za hram (Mk 12,41-44; Lk 21,1-4) pokazujući da dar od suviška nema vrijednosti.

Od evanđelista, Luka je najviše osuđivao zlouporabu bogatstva, i isticao krepost siromaštva (Lk 6,20-26); za njega je težnja za zemaljskim bogatstvom ludost jer u času smrti ono se ne može zadržati niti biti pristupnica u nebo (Lk 12,16-20; 16,19-31); navezanost na bogatstvo najčešće zarobljuje srce i priječi ulaz u kraljevstvo Božje (Lk 18,20-30). Lukin Isus kori bogataše prije svega zbog njihova odnosa prema siromašnim. Novac nije najvažniji u životu; problem novca je u tome što on uglavnom priječi put Bogu. A uz to, bogatstvo prije svega treba upotrijebiti da bi se služilo drugima (Lk 16,10-12).

U poslanicama se bogatstvo još rjeđe spominje (slično je i u Ivanovu evanđelju). Ističe se da bogatstvo treba dijeliti s potrebnima (Ef 4,28). Bogatstvo je ono koje uvodi u napast; čak se ističe da je bogatstvo izvor svih zala (1 Tim 6,9-10: „Jer oni koji se hoće bogatiti, upadaju u napast, zamku i mnoge nerazumne i štetne požude što ljude strovaljuju u zator i propast. Zaista, korijen svih zala jest srebroljublje; njemu odani, mnogi odlutaše od vjere i sami sebe isprobadaše mukama mnogima.“). Ipak, najveću polemiku protiv bogatstva donosi Jakov, oslanjajući se na starozavjetne mudrosne tekstove, ističući da se bogataš treba radovati u svojoj poniznosti, da ne smije ponižavati siromahe jer su i oni djeca Božja, te da moraju davati zasluženu plaću siromahu koji kod njega radi cijeli dan (usp.: Jak 1,10-11; 2,1-9; 5,1-6).⁵⁵

Novi zavjet više naglašava da je Bog taj koji ispunja svojim bogatstvima. Neka od tih bogatstava su „govor i znanje“ (1 Kor 1,5), „milost i dobrota“ (Ef 2,7). Onaj koji je darežljiv, čini to jer je ispunjen duhovnim dobrima (2 Kor 8,7). Bog kad daje, daje obilno (usp.: Mt 14,20; 15,37; 16,9 gdje se govori o umnažanju kruhova i ističe da je nakon Božjeg darivanja, još preostalo ulomaka kruhova) i Božje darivanje poziva na uzvrat. To jest, tko daje Kristu, neće više osjećati gladi (Iv 6,35). Evanđeosko siromaštvo oslobađa od kompleksa inferiornosti. Kršćanin je i u siromaštvu bogatiji od svijeta, tako da Pavao može reći da posjeduje sve, iako nema ništa (2 Kor 6,4.10: „nego se u svemu iskazujemo kao poslužitelji Božji ... kao žalosni, a uvijek radosni; kao siromašni, a mnoge obogaćujemo; kao oni koji ništa nemaju, a sve posjeduju.“).

Novozavjetna mjesta dakle, u kojima sam Isus govori o bogatstvu nisu česta, ali su snažna i jasna. Novi zavjet ne želi reći da je bogatstvo u sebi zlo – ne nipošto – ono je dar Božji, ali bogatstvo treba upotrijebiti za služenje i pomoć bližnjima, posebno onima koji su u potrebi (Mt 19,21; Lk 12,33; 19,8). Bogataši su odgovorni za siromašne, tako da onaj koji služi Bogu, pomaže siromasima, a onaj tko služi đavlu, čuva novac i na njega se oslanja. Ovdje se vidi pozitivna strana novca i posjeda koju ističe Novi zavjet. Pozitivna strana novca je ta što se on može i treba upotrijebiti da bi se ublažile nevolje siromašnih; u tom kontekstu Pavao skuplja milostinju da pomogne siromašnoj kršćanskoj zajednici u Jeruzalemu.

Evanđeosko savršenstvo se sastoji u tome da bogatstvo treba „žrtvovati“; ali to ne znači da je bogatstvo zlo, „već to da je samo Bog 'Dobri' (Mt 19,17) i da je on postao našim bogatstvom“.⁵⁶ Pravo bogatstvo nije ono koje čovjek posjeduje, nego ono koje daje; jer

⁵⁵ O Jakovljevu stavu prema siromasima i bogatašima, vidi: Mato ZOVKIĆ, *Jakovljeva poslanica u Bibliji i Crkvi* (Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo; Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet, 2011.), 73-106.

⁵⁶ Évode BEAUCAMP – Jacques GUILLET, „Bogatstvo“, 86.

davanje ukazuje na Božju darežljivost, tako da je „blaženije davati nego primati“ (Dj 20,35). Novac je prolazan u odnosu na vječna dobra.

Zaključak

Trgovina je postojala od najranijih biblijskih vremena. Biblijski ljudi su se kod trgovine u početku oslanjali na robnu razmjenu, i u tom smislu se najviše trgovalo stokom. Nakon toga se kod trgovine počinju koristiti i plemeniti metali, uglavnom srebro. Tijekom vremena, tj. od 7. stoljeća prije Krista, plemeniti metali su se počeli kovati, i tako je došlo do kovanog novca koji se koristio kod trgovine. U početku su nazivi za novac označavali težinu plemenitih metala, a kasnije i sam novac. Na kovanicama su bile iskovane životinje i predmeti, a kasnije se pišu i imena kraljeva i vladara.

Budući da su biblijski ljudi bili okruženi drugim narodima, dolazili su i u dodir sa njihovim kovanim novcem, posebno perzijskim, egipatskim, grčkim, rimskim, kao i ostalih naroda. Tako se u Novom zavjetu spominju i grčki i rimski i židovski kovani novci.

Novac se koristio za kupovinu određene robe, ali i za plaćanje poreza, kojeg su Židovi u novozavjetno vrijeme plaćali Rimljanima, zatim za lokalnu upravu, kao i za uzdržavanje jeruzalemskog hrama.

Što se tiče biblijskog stava prema bogatstvu, on je dvojak. Posebno je to vidljivo u Starom zavjetu gdje se na bogatstvo gledalo kao na nešto pozitivno, tj. kao na dar od Boga i znak Božje naklonosti. Ovakav stav je prevladavao u vrijeme patrijarha. U vrijeme pak proročke literature, sve se više naglašavala opasnost od bogatstva; kao onoga koje odvodi od Boga. U bogatstvu se čovjek prije svega okreće sebi i pouzda se u sebe i svoje blago, a manje u Boga. Ujedno je svetim piscima Starog zavjeta bilo posebno stalo do brige za siromašne. Bogati nisu izuzeti u brizi za siromašne; čak štoviše, njihova je dužnost pomagati siromašnim još veća. Bogati nisu smjeli ugnjetavati siromašne i uzimati velike kamate.

I mudrosna literatura, slično kao i rane biblijske knjige, govori dvojako o bogatstvu. U pozitivnom smislu ono je plod mudrosti i rada; a s druge strane ono ima i svojih negativnosti (poput lakomosti). Mudrosna literatura posebno naglašava prolaznost bogatstva te činjenicu da ono ne donosi trajnu sreću, nego zabrinutost i nesanicu, te vodi prema moralnoj stranputici.

Na sličnom tragu je i Novi zavjet koji nikako ne želi reći da je bogatstvo u sebi zlo, nego u prvi plan stavlja duhovno, a ne materijalno. Budući da je dolaskom Isusa Krista nastupilo blago kraljevstva Božjega, ono dolazi u prvi plan, a ne materijalno blago. Isus u Novom zavjetu ne kritizira toliko bogatstvo, koliko naglašava pozitivan stav prema siromašnima. Isus nije osuđivao novac, nego zloupotrebu novca. U svojoj kritici bogatstva, a isticanja siromašnih, posebno se ističe pisac Lukina evanđelja te Jakovljeve poslanice, gdje se naglašava obveza bogatih da pomognu siromašnim.

Bogatstvo zarobljava srce priječi ulazak u kraljevstvo Božje; priječi put Bogu. U bogatstvu se čovjek okreće sebi, a ne Bogu, te ujedno zanemaruje potrebe onih koji žive u oskudici. Bogatstvo nije u sebi zlo, nego ono prije svega treba biti u službi drugih. Bogat nije onaj tko posjeduje, nego onaj tko daje.

LITERATURA

- 1) BABIĆ, Mato (2005). „Novac u Bibliji“, Ivan KOPREK (ur.), *Religije i novac: Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 11. prosinca 2004*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- 2) BAUER, Walter – DANKER, Frederick William – ARNDT, William Frederick– GINGRICH Felix Wilbur (2000). *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, treće izdanje (BDAG); revidirao i uredio Frederick William DANKER.
- 3) BEAUCAMP, Évode –GUILLET, Jacques (1997). „Bogatstvo“, *Rječnik biblijske teologije*, Xavier LEON-DUFOUR (ur.), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1969.), 89; Christa BREUER, „Bogatstvo“, *Praktični biblijski leksikon*, Anton GRABNER-HAIDER (ur.), (Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- 4) BETLYON, John W. (1992). „Coinage“, *The Anchor Bible Dictionary*, sv. 1. David Noel FREEDMAN (ur.), New York: Doubleday.
- 5) BOROVIĆ, Pavle (1991). *Biblijski priručnik arheoloških, zemljopisnih i povjesnih pojmova*, sv. 2, Beograd: Preporod; Zagreb: Znaci vremena; Novi Sad: Dobra Vest.
- 6) *Biblijski leksikon* (1996). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- 7) *Catholic Biblical Encyclopedia* (1959). *Old Testament*, John E. STEINMUELLER (ur.), (New York: Joseph F. Wagner.
- 8) *Enciklopedija Biblije* (1980). Zagreb: Duhovna stvarnost.
- 9) HAMBURGER, H. (1962). „Money“, *The Interpreter's Dictionary of the Bible: An Illustrated Encyclopedia*, Georg Arthur BUTTRICK i dr. (ur.), Nashville: Abingdon Press.
- 10) KOEHLER, Ludwig – BAUMGARTNER, Walter (1998). *A Bilingual Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament: English and German*, Leiden: Brill.
- 11) LANG, Bernhard (1968). „Münze“, *Bibel-Lexikon*, Herbert HAAG (ur.), Zürich: Benziger Verlag.
- 12) McKENZIE, John L. (1965). *Dictionary of the Bible*, Milwaukee: The Bruce Publishing Company.
- 13) MOTT, Stephen C. (1985). „Wealth“, *Harper's Bible Dictionary*, Paul J. ACHTEMEIER (ur.) (San Francisco: Harper & Row.
- 14) RAKIĆ, Radomir (2004). *Biblijska enciklopedija*, sv. 2, Foča: Duhovna akademija Sv. Vasilija Ostroškog; Beograd: Reprograf.
- 15) *Praktični biblijski leksikon*, Anton GRABNER-HAIDER (ur.), (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1997.)
- 16) Vidović. Franjo (2005). Ambivalentni odnos Novog zavjeta prema novcu“, Ivan KOPREK (ur.), *Religije i novac: Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 11. prosinca 2004*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- 17) *The New Jerome Biblical Commentary* (1990). Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- 18) ZOVKIĆ, Mato (2011). *Jakovljeva poslanica u Bibliji i Crkvi*, Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo; Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet.
- 19) <http://hr.wikipedia.org/wiki/Darik> (1. 10. 2012.).